

Online istentisztelet.

Egy gyülekezet gyakorlata és annak hatásvizsgálata a Covid-19 miatti tiltások idejéből.

OTDK – dolgozat

Jelige: SOM473

2022.

Online istentisztelet.

Egy gyülekezet gyakorlata és annak hatásvizsgálata a Covid-19 miatti tiltások idejéből.

Absztrakt

A dolgozat a 2020-ban és 2021-ben, a mindennapjainak meghatározó COVID-19 világjárvány miatt kialakult helyzettel foglalkozik, konkrétan annak egyházi lecsapódásával. A pandémia miatt az állami szervek több alkalommal is hoztak olyan rendelkezést, ami közvetlenül érintette az egyházakat. Betiltották a templomi istentiszteleteket. Elsősorban ez az állami döntés váltotta ki azt, hogy több gyülekezetben fakultatív módját kellett megtalálni annak, hogy Isten igéje eljusson az emberekhez. Teljesen új módszerek és megoldások jelentek meg az istentiszteletek megtartása kapcsán. Sok gyülekezetben az istentiszteletek online megtartása mellett döntöttek, de voltak más megoldások is. Dolgozatomban elsősorban az online istentiszteletekkel, igei alkalmakkal foglalkozom, egy konkrét gyülekezet kapcsán.

Kulcsszavak: online istentisztelet, virtuális világ, pandémia, egyház, gyülekezet

Abstract

This paper deals with the situation created by the pandemic COVID-19 in 2020 and 2021, which will dominate everyday life, and more specifically its ecclesial fallout. The pandemic has led to several decrees by public authorities that have directly affected churches. Church services were banned. It was primarily this state decision that led to the need to find an optional way of reaching the people with the word of Is-ten in many churches. Completely new methods and solutions for holding worship services emerged. In many congregations, the decision was made to hold services online, but there were other solutions. In my thesis I will focus on online worship services and opportunities to worship in a specific congregation.

Keywords: online worship, virtual world, pandemic, church, congregation

Tartalomismertetés

I.	Bevezetés	4.
I.1.	Igei alapok	5.
I.2.	Viszonyulás az újhoz	6.
II.	Bezárt templomok	7.
II.1.	A gyülekezetek válasza az adott helyzetre	8.
II.2.	Bezárt templom Apácaszakállason	9.
II.3.	A „tiltott időszakok”	10.
II.4.	Az online időszak a gyülekezetben	10.
II.4.1.	Technika	11.
II.4.2.	Tartalom	12.
II.4.3.	Sajátos liturgia	12.
II.4.4.	Online úrvacsora	14.
II.4.5.	Jelenléti és online istentisztelet	14.
II.4.6.	Statisztika	15.
III.	Aggályaim	16.
III.1.	A „szent”-ség hiánya	18.
IV.	Pozitívumok	19.
V.	Összegzés, konklúzió	19.
	Felhasznált irodalom és források	20.

I. Bevezetés

A 2020. március 9-től hatályba léptetett korlátozások és a templomok bezárásáról szóló állami, közegészségügyi rendelkezések váratlanul jöttek. Amilyen gyorsan jött a tiltás, olyan hirtelen reagáltak a helyzetre a református gyülekezetek lelkipásztorai is. A legkézenfekvőbb megoldás az „internetes” istentiszteletek, igemagyarázatok elindítása volt. Elsősorban a legnépszerűbb közösségi oldalon, a Facebookon jelentek meg az igehirdetések.

Dolgozatomban a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház – Pozsonyi egyházmegyéjének gyülekezeteivel, konkrétan pedig az Apáczaszakállasi Református Egyházközség gyakorlatával foglalkozom. A gyülekezetek által kialakított Facebook felületre feltett istentiszteleteket és igemagyarázatokat kutattam, melyekből sok információt tudtam kinyerni.

Vizsgálatom és fejtegetésem a körül forog, hogy az online igehirdetéseknek milyen hatása volt, illetve lehet a hívekre és milyen pozitív és negatív hatásai lehetnek konkrétan az apáczaszakállasi gyülekezetre? És vizsgálom azt is, hogy a templombezárás, pontosabban a templomba járás megtiltása, milyen következményekkel járt az apáczaszakállasi gyülekezetben az istentiszteletek látogatottságára nézve?

Ami a kutatás módszerét illeti, az apáczaszakállasi gyülekezet Facebook oldalán elérhető igemagyarázatokat és istentiszteleteket vizsgáltam és kis kitekintést tettem a Pozsonyi Református Egyházmegye gyülekezeteinek ugyanilyen gyakorlatára is.

Következtetéseimet és eredményeimet az apáczaszakállasi lelkipásztorral konzultáltam, aki 2020-ban a Pozsonyi egyházmegye esperese is volt.

Bár jelenleg kevés feldolgozott anyag és tanulmány van a témám kapcsán, mert nagyon friss még az utóbbi két év és annak gyakorlata, de az beszélgetések és a tapasztalatok alapján sokkal szélesebb látókörbe kell majd helyezni a figyelmet. Véleményem szerint az online istentiszteletek révén, létrejött egy „köztes terület”: az Isten által teremtett láthatatlan és a látható világ közé beékelődött a „virtuális világ”. És ennek egy érdekes jellemzője, hogy látható a lelkész és a templombelső, de nem látható a gyülekezet. Ennek a jelenségnek az alapos vizsgálata azonban túlmutat ennek a munkának a határain.

Köszönöm Főtiszteletű ThDr. Szénási Lilla, PhD. dékánhelyettes asszonynak, hogy vállalta a témám vezetését. Köszönöm doc. ThDr. Somogyi Alfréd, PhD. dékán úrnak, apáczaszakállasi lelkipásztornak a dolgozatomhoz nyújtott segítségét.

I.1. Igei alapok

„Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet. A föld még kietlen és pusztá volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten Lelke lebegett a vizek fölött” (1Móz 1,1-2).

Vagyis megteremtette Isten a mennyet és a földet. Megalkotta azt, ami láthatatlan és azt, ami látható. A föld – vagyis a látható világ – teremtését, a Szentírás alapján 7 részre oszthatjuk, mégpedig:

1. Az első rész a világosság és a sötétség közötti elválasztás. Tehát mikor Isten elválasztja a sötétségtől a világosságot.¹
2. A második rész mikor a vizeket választja el Isten. Tehát a boltozat felett lévő vizek (azaz a felhők), és a boltozat alatt lévő vizek (tenger vizei).²
3. A harmadik része a teremtésnek, amikor elválasztja Isten a vizeket a szárazföldről. „Azután ezt mondta Isten: Gyűljenek össze a vizek, hogy láthatóvá válják a száraz. És úgy történt. (1Móz 1,11-13)
4. A negyedik rész a fény megteremtése. Megalkotta Isten a Napot, a Holdat és a csillagokat.³
5. Az ötödik rész a felső vizek és alsó vizek benépesítéséről szól. Tehát a madarakat és a halakat.⁴
6. A hatodik napon pedig megteremti Isten az állatokat és az embert.⁵
7. A hetedik napon pedig: „Így készült el a menny és a föld és minden se-regük. A hetedik napra elkészült Isten a maga munkájával, amelyet alkotott, és megpihent a hetedik napon egész alkotó munkája után.” (1Móz 2,1-3)

Megalkotta az Isten a mennyet és a földet a semmiből, illetve a láthatatlanból (a nem láthatóból). Megalkotta Isten az emberi szem számára látható világot és a láthatatlan világot is. Nevezhetnénk akár megfogható és meg nem fogható világnak is. Az ember, mint mindig, az ismeretlent meg akarja fogni, meg akarja tapasztalni és így akarja megismerni, megérteni. A tudomány hatalmas nagy űrtávcsöveket fejleszt, hogy ezek révén felfedezze, megtapasztalja, érzékelje a világűr titkait és az itt szerzett információkkal is a földi dolgokat akarja jobban

¹ 1Móz 1,3-5

² 1Móz 1,6-8

³ 1Móz 1,14-19

⁴ 1Móz 1,20-23

⁵ 1Móz 1,24-31

megérteni. Mert az ember mindent tudni akar. Keresztyén emberként tudjuk, hogy van, amit tudhat az ember, de van, amit nem fog soha megtudni, megérteni és ez így van jól.

A látható világot részben ismeri az ember. Tudja azt, hogy a szárazföldön, milyen állatok élnek, milyen növények vannak, milyen földrajzi, fizikai és egyéb természeti törvényszerűségek vannak. De a tengerek és az óceánok legmélyebb részei még sok szempontból ismeretlenek az ember számára.

Tudjuk, hogy milyen élőlények léteznek a földön és milyen törvényszerűségek hatálya alatt élünk. S ami magát az embert illeti, tudjuk, hogy milyen az ember tűrőképessége és munkához való viszonya, a hithez való hozzáállása, a fizikai, szellemi és lelki élete. Ismerjük a Krisztus előtti és utáni történelem nagy részét is.

Ismerjük a missziói parancsot⁶, ami a mi szempontunkból a tanítvánnyá tétel miatt lényeges és világos az az igei felszólítás is, hogy „hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, feddj, ints, biztass teljes türelemmel és tanítással” (2Tim 4,2).

I.2. Viszonyulás az újhoz

Egy példával kezdeném. Az apácaszakállasi református templom a XVIII. században épült. A türelmi rendelet nyomán kezdték el építeni és 1784-ben lett felszentelve, advent első vasárnapján, 1784. november 28-án.⁷ A torony később készült el, csak 1804-ben. Jelenleg 3 harang lakik a toronyban. Őseink azért építették a templomokat, hogy legyen egy elkülönített hely az Isten dicsőítésére, az Isten igéjének hirdetésére. Hogy legyen hajléka a gyülekezetnek, ahol együtt lehet az Úrral. Számunkra ez azért érdekes, mert a XVIII. század végén épült templom az akkori kor legmodernebb eszközeit és technikáját felhasználva készült. A gyülekezet tagjai vályogból készült házakban (vagy, ahogy Apácaszakállason mondják: mór házakban), nád-, vagy szalmatető alatt éltek. Az Isten házát ugyanakkor égetett téglából emelték, komoly fagerendás tetőszerkezettel és cseréppel. De ha a reformációra gondolunk, jellemzője volt az akkor legmodernebb technikát, a könyvnyomtatást⁸, azonnal „eszközként” használta fel a reformáció, hogy tanait közzétegye és Isten igéjét, a Bibliát anyanyelven az emberek kezébe adja. Az „újhoz” való nyitott hozzáállás, jellemző volt a reformációra a további századok során is. Ha ebből

⁶ „Menjetek el tehát, tegyetek tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, ²⁰tanítva őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek; és íme, én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig” (Mt 28,19-20)

⁷ Lásd a gyülekezet krónikáját, ami az Apácaszakállasi Református Egyházközség Levéltárában található.

⁸ Johannes Gutenberg 1453-1454-ben nyomtatta ki az első könyvet, ami a Biblia volt.

az elvből indulunk ki, akkor az informatika adta lehetőségek, elsősorban az internetes felületek egyházi használata, már évekkel ezelőtt megjelenhetett volna jellemzőbb módon is. El kell mondani, hogy sok református gyülekezet lépett is ebbe az irányba. Él az egyházunk hivatalos web oldala, és számos egyházközségnek is van honlapja. Az egyház használja az elektronikus kommunikációt (e-mail) és egyházunk hivatalos címlistája⁹ alapján, minden gyülekezetnek, illetve lelkészi hivatalnak van e-mail elérhetősége. A gyülekezeti honlapokat leginkább a gyülekezet történetének ismertetésére, az istentiszteleti és már rendszeres alkalmak népszerűsítésére és a gyülekezeti alkalmakról szóló híradásra használják. Számos gyülekezetnek van Facebook oldala is, ezeken is leginkább ezek az információk voltak a jellemzőek. A Covid-19 előtti időszakban nem volt szokás, hogy istentiszteletekről készült felvételeket is közzétettek volna honlapokon, vagy a Facebook oldalakon. Pedig a technikai lehetőség megvolt rá. Ebben a tekintetben hozott nagy változást a világjárvány.

II. Bezárt templomok

A reformáció fél évezredes múltjában nem volt gyakran olyan időszak, amikor – békeidőben – be kellett zárni a templomot és nem volt szabad megtartani a templomi istentiszteleteket. Felvidéken, a II. világháború utáni időkből tudjuk, hogy volt ilyen. 1948. március 8-án, Pozsonyban, betiltották a magyar istentiszteleteket.¹⁰ Ennek a döntésnek politikai okai voltak. A honfoglalás éveinek¹¹ magyarellenessége és a Beneš-dekrétumok következménye volt ez a döntés. Itt viszont rá kell mutatnunk, hogy a tiltás mögött magyarellenesség volt. A szlovák nyelvű istentiszteleteket nem tiltották be.

A Covid19 világjárvány következtében, a szlovák kormány 2020. március 6-án döntött úgy, hogy március 9-től teljes lezárást rendel el az országban. Ez a teljes lezárás az istentiszteletek megtartását is ellehetetlenítette.

II.1. A gyülekezetek válasza az adott helyzetre

⁹ Lásd: <http://reformata.sk/adatbazis/gyulekezet/>

¹⁰ Popély Á. a (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944-1992. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 2006. 139p. ISBN: 978-80-89249-03-5

¹¹ Az 1945-1948 közötti időszakot nevezik így.

A Pozsonyi Református Egyházmegye területén a reformátusok 24 anyaegyházközségben és 4 leányegyházközségben élnek. A Covid-19 tiltásainak időszakában, a lelkipásztorok mindenütt megtalálták a módját annak, hogy hogyan is juttassák el Isten igéjét az emberekhez, gyülekezeti tagokhoz. Volt, ahol a prédikáció írásos változatát juttatták el a gyülekezet tagjaihoz. Volt, ahol a községi hangosbemondón keresztül szóltak az istentiszteletek. És több gyülekezetben a virtuális világban szólalt meg az ige. Volt, ahol a prédikáció írott változata került fel a gyülekezet honlapjára, vagy Facebook oldalára, máshol hanganyagot töltöttek fel és jócskán volt olyan lelkipásztor is, aki video formájában a youtube csatornán, vagy a Facebook felületén tette elérhetővé az istentiszteleteket. A Pozsonyi egyházmegyében készített összesítés alapján: „Alis-tálon Édes Árpád nagytiszteletű úr, legalább 45 videós áhítatot és istentiszteletet tett fel a facebookra 2020 húsvétja és 2021 áprilisa közötti időszakban. Apácaszakállason, Somogyi Alfréd, 2020 márciusa és 2021 júniusa között 276 igemagyarázattal jelentkezett. Csicsón Lévai Attila 2020 márciusa és decembere között 17 videót, 2021 áprilisának végéig pedig további 37 igei alkalmat közvetített a facebookon, illetve a gyülekezet youtube csatornáján. Dunaszerdahelyen tavaly a gyermek-istentiszteletek közvetítése indult le, majd 12 hanganyagot és 55 igei tartalmú videót tett fel Görözdi Zsolt lelkipásztor és Virág Szilvia beosztott lelkész. Felsőpatonyban Vámos Béla legalább 14 videót készített. Lőrincz Gábor Gellérben 114 istentiszteletet, zenés áhítatot és bibliaórát tartott a világhálón. Kulcsodról, Feszty Zsolt 24 alkalommal közvetítette a templomi istentiszteletet. Lakszakállason Varga László 8 facebookos megjelenéssel indult, majd további 37 istentiszteleti közvetítést láthattunk Lakról a youtube csatornán. Nagymegyeren, Szuhay György lelkipásztor – 2021 januárjáig – 25 istentiszteleti közvetítést tett elérhetővé. Padányban Langschadl István 2020 októberétől 2021 áprilisáig 69 istentiszteletet vagy igemagyarázatot tett elérhetővé a világhálón. És György András Somorján, minden istentiszteletet közzétett, és új megjelenési formában napi igei üzeneteket készített hónapokon keresztül, ami több száz igei tartalmat jelent, s máig végzi ezt a szolgálatot. A többi gyülekezetben írott formában jutott el az ige a hívekhez, családokhoz.”¹² Ez az összesítés azt jelenti, hogy a Pozsonyi egyházmegye 28 gyülekezetéből 14-ben használták a lelkészek a világhálót az ige-hirdetések közzétételére ill. az istentiszteletek elérhetővé tételére. A Pozsonyi egyházmegye gyülekezetei közül az apácaszakállasi, a gelléri és bogyai, valamint a somorjai gyülekezetek-

¹² nt. Görözdi Miklós esperes esperesi jelentése a Pozsonyi református egyházmegye 2020. évi életéről – elhangzott 2021. október 21-én a Pozsonyi Református Egyházmegye Közgyűlésén, Böggellőn

ben, az online lehetőségnek köszönhetően, sokkal több igei alkalmat és igei tartalmat biztosítottak a híveknek, mint a világjárvány előtti időszakban. Az általunk vizsgált apácaszakállasi gyülekezetben, több mint kétszer annyi igei alkalom volt megtartva, mint a COVID-19 előtti években. A bogyai és gelléri gyülekezetben, több mint másfélszer annyi alkalom volt. Somorján pedig az online lehetőségnek köszönhetően legalább négyszer több alkalommal hallhatták a hívek Isten igéjét az internetes felületek révén.

II. 2. Bezárt templom Apácaszakállason

2020. március 7-én, szombaton, az apácaszakállasi templom adott otthont a Pozsonyi egyházmegye presbiteri konferenciájának. Ekkor már ismert volt a szlovák kormány döntése, de az alkalmat még megtartották. 2020. március 8-án, vasárnap, úrvacsorai alkalom volt Apácaszakállason, a szomódi testvérgyülekezetből érkezett vendégekkel együtt. A szlovák kormány tiltása 2020. március 9-től, hétfőtől lépett hatályba¹³. Az egyházak megdöbbenéssel vették tudomásul a tiltás hírét,¹⁴ mivel a szlovák kormány előzetesen nem egyeztetett erről a szlovákiai egyházakkal.

A tiltás miatt Apácaszakállason elmaradt a 2020. március 11-re, szerdára meghirdetett vizitációs presbiteri gyűlés és a március 12-re, csütörtökre meghirdetett hétközi istentisztelet. Ezekben a napokban az egyházközség elnöksége kereste annak a lehetőségét, hogy milyen módon, milyen formában tudja megoldani azt, hogy az ige mégis eljusson a gyülekezet tagjaihoz?

A gyülekezetnek korábban volt saját honlapja, de ez megszűnt. Viszont évek óta működik a gyülekezet Facebook oldala, amin a gyülekezet havi alkalmait hirdették meg és más gyülekezeti alkalmakat (pl. nyári gyerektábor, evangelizációs alkalmak, koncertek) hirdettek meg és a megvalósult alkalmakról adtak fényképes híreket. Igehirdetések sem írásban, sem hangfelvétellel, sem videofelvétellel korábban nem voltak elérhetők az oldalon. Istentiszteleteket sem közvetítettek a gyülekezeti Facebook oldalon.

Az egyházközség elnöksége úgy döntött, hogy a március 15-i istentiszteletet,¹⁵ ha lehetséges, akkor közvetítsék az egyházközség Facebook oldalán. A technikai felszerelés hiánya miatt ez az istentisztelet még nem volt látható a Facebookon, csak az igehirdetés írott változata került

¹³ A Szlovák Köztársaság Központi Válságstábja és a Szlovák Köztársaság Kormánya által elfogadott intézkedések 2022. március 12 internet: <https://korona.gov.sk/hu/elfogadott-intezkedesek/>

¹⁴ Horváth Szomolai Andrea. Megdöbbenve fogadták a szlovákiai egyházak a válságstáb bejelentését 2022. március 12. internet: <https://ma7.sk/hitelet/megdobbenve-fogadtak-a-szlovakiai-egyhazak-a-valsagstab-bejelenteset>

¹⁵ Ez volt az első istentisztelet a világjárvány miatti tiltások időszakában.

fel a világhálóra. Emellett a megoldás mellett vetődött fel az is, hogy az igehirdetések írásos változatát eljuttatják a gyülekezeti tagokhoz, vagy a községi hangosbemondón keresztül, ami a faluban kiépített kábel TV-n keresztül is elérhető, lesznek elérhetőek az istentiszteletek. Végül sikerült műszakilag megoldani, hogy az egyházközség Facebook oldalán élő közvetítés formájában lehessen figyelemmel kísérni az istentiszteleteket. Ezek a felvételek, az élő alkalom után, természetesen elérhetőek maradtak a Facebook oldalon.

Az apácaszakállasi lelkipásztor döntése nyomán, 2020. március 30-tól, a tiltások időszakában napi igemagyarázatok is készültek és ezek is minden nap – hétfőtől szombatig – elhangzottak, illetve visszanezhetőek voltak az egyházközségi felületen.

II.3. A „tiltott időszakok”

A pandémia kétéves időszakában, a szlovák kormány döntései nyomán, nemcsak egy alkalommal kellett bezárni a templomokat. Az állami tiltás az alábbi időszakokra vonatkozott:

- 1.: 2020. március 9-től 2020. május 4-ig. Ebben az időszakban összesen 8 vasárnapi, 2 hétközi, 3 bűnbánati és 1 ünnepi templomi istentisztelet maradt el, illetve volt elérhető a facebook oldalon. A tiltás időszakába esett a húsvéti úrvacsorai alkalom is.
- 2.: 2020. október 15-től 2020. november 16-ig. Ebben az időszakban 5 vasárnapi, 2 hétközi, 3 bűnbánati, 1 ünnepi templomi istentisztelet maradt el, illetve volt elérhető a facebook oldalon. A tiltás időszakába esett az új bor ünnepében megtartott úrvacsorai alkalom is.
- 3.: 2021. január 1-től 2021. április 19-ig. Ebben az időszakban 16 vasárnapi, 7 hétközi, 6 bűnbánati, 2 ünnepi templomi istentisztelet maradt el, illetve volt elérhető a facebook oldalon. A tiltás időszakába esett a böjtfő vasárnapi és a húsvéti úrvacsorai alkalom is.
- 4.: 2021. november 25-től 2021. december 6-ig. Ebben az időszakban 2 vasárnapi és 1 hétközi templomi istentisztelet maradt el, illetve volt elérhető a facebook oldalon.

II.4. Az online időszak a gyülekezetben

A szlovák kormány tiltó döntéseiről sok beszélgetésnek voltam részese. Helytálló érvnek tartom, még a legsarkosabb megfogalmazásokat is, hogy „állami beavatkozás az egyház belügyeibe”, vagy „a vallás szabad gyakorlásának korlátozása”. De a „lázongáson” túl, fel sem vetődött

az, hogy az egyház ne tartaná be az állami előírásokat. Engedelmeskedtünk, ahogy a Heidelbergi Káté ezt elénk adja: „104. Mit akar Isten az ötödik parancsolatban? Azt, hogy szüleimnek és valamennyi előjárómnak minden tiszteletet, szeretetet és hűséget megadjak, minden jó tanításuknak és büntetésüknek magamat illő engedelmességgel alávessem, és az ő vétkeik és szeszélyeik iránt is türelmes legyek, mivel Isten minket az ő kezük által akar vezetni.”¹⁶

2020-ban az első 2 hét nagyon nehezen volt elfogadható. Nemcsak a járványhelyzet miatt, hanem a kialakult vallás-, vagy egyházellenes rendelkezés miatt is. A lelkipásztornak egy korábban példa nélküli döntést kellett meghoznia a gyülekezetben, hogy hagyja a gyülekezetet ige nélkül és ezzel veszni hagyja a rábízottakat, avagy egy teljesen új dolgot hoz be a gyülekezet életébe? Utaltam már ré, hogy megszületett ez a döntés. És ez úgy nézett ki, mint a „ha Mohamed nem megy a hegyhez, akkor a hegy megy Mohamedhez” közmondás kicsit átváriált változata: „ha a gyülekezet nem mehet templomba, akkor a templom megy a gyülekezeti tagok otthonába”.

Az apácaszakállasi gyülekezetben 2020. március 29-én, vasárnap, volt az első „videós igehirdetés”, melyben elhangzott, hogy „3 hete nem volt istentisztelet”.¹⁷ Március 30-tól pedig napi rendszerességgel volt napi igemagyarázat a tiltási időszakban. Ez után pedig heti 3 alkalommal voltak rövid igemagyarázatok a Facebookon. Ezeket az igeszolgálatokat, Somogyi Alfréd, a gyülekezet lelkipásztora végezte.

II.4.1. Technika

Az élő közvetítések nagyon kezdetleges módon indultak. A parókia wifi hálózatára kapcsolódó okostelefonon keresztül történtek úgy, hogy a lelkész egy asztalra felrakott egy széket és annak a támlájához folt támasztva a telefon. Majd néhány nap múlva került egy telefontartó, valójában egy „szelfibot”, amit egy üres üvegbe állított bele és kitámasztotta az asztalon álló székhez. Ez a „felszerelés” minden mozdulatot hűen továbbított. Elég volt hozzáérni az asztalhoz és már meg is mozdult a kép. Egy hónap elteltével egy állványos telefontartóval és egy telefonhoz

¹⁶ Zacharias Ursinus és Caspar Olevianus, fordította: a Generális Konvent által megbízott bizottság, elfogadta egyházunk Zsinata 2012. november 16-án. Heidelbergi Káté. internet: <http://reformata.sk/mutat/38/>

¹⁷ Az Apácaszakállasi Református Egyházközség Facebook oldalán megtalálható videóban hangzott el

csatlakoztatható külső mikrofonnal gyarapodott a felszerelés. A lelkipásztor „súgógépet” használt, amit a felvételt nézők nem láthattak. A telefon mögött, szemmagasságban a széken ott állt a laptop, aminek a képernyőjén távirányítóval lehetett lapozni a power point programba beírt szöveget. A napi áhítatoknál használt technika állt rendelkezésre a templomi közvetítéseknél is. A templomban, az Úr asztala mellé került a kisasztal, rá a szék, az állvány, a laptop. Az apácaszakállasi templomot ismerő nézők csak azon lepődtek meg, hogy miért van fordítva a szószék és a szószékre vezető lépcsők a felvételen... A telefon első kamerája ugyanis nem valós képet, hanem tükörképet rögzít. De ez volt a legkisebb probléma azokban az időkben. A vasárnapi istentiszteletek közvetítése mindig a templomból történt, az istentisztelet megszokott idejében. A napi igemagyarázatok pedig a gyülekezeti teremből és a lelkészi hivatalból kerültek közvetítésre.

II.4.2. Tartalom

Itt ketté kell választanom az istentiszteletekről és a napi igemagyarázatokról szóló leírást. Az istentiszteletek lekcói és textusai az apácaszakállasi gyakorlatnak megfelelően, a bibliaolvasó vezérfonal szerint hangzottak. A napi igemagyarázatok is így indultak, de a 3. alkalomtól kezdve, a lelkész a lekcio kontinua lehetőségét választva, teljes bibliai könyveket magyarázott végig. Józsué könyvét, a Bírák könyvét és Mózes 2. könyvét. Ezekből az igemagyarázatokból, azóta két kötet, nyomtatásban is megjelent.¹⁸

II.4.3. Sajátos liturgia

A közvetített istentiszteletek alkalmával nem volt gyülekezet a templomban. Volt néhány olyan alkalom is, hogy a lelkipásztor egyedül volt a templomban, de azért általában 2-3 ember (segédlelkész, családtagok, később a kántor) mindig ott voltak a vasárnapi istentiszteletek közvetítése alkalmával. Ez a helyzet szükségszerűvé tette a liturgiai változtatásokat. Eleinte – 2020-ban szinte minden közvetített istentisztelet során – elmaradtak a gyülekezeti énekek. A fohász és a köszöntés után lekcio-olvasás volt, majd imádság. Ezt követően a textus és az igehirdetés

¹⁸ SOMOGYI Alfréd: *Isten velünk! Igék a karanténban... 2020 tavaszán.* K.h.n. : Szlovákiai Református Keresztény Egyház Kulturális és Közművelődési Központja, 2020. és SOMOGYI Alfréd: *Józsefen keresztül. Igemagyarázatok, gondolatok József történetéhez kötődően.* Apácaszakállasi Református Egyházközség, 2021.

következett, majd imádság, az Úri ima, a hirdetések és az áldás. Az online közvetített istentiszteletek liturgiai eltérését az istentiszteleti rendtartástól, az alábbi táblázatban jelzem.

vasárnapi istentisztelet rendje (az apácaszakállasi gyakorlat szerint)	az online istentisztelet rendje
gyülekező ének	---
fohász	fohász
köszöntés	köszöntés
fennálló ének	--- (később: kezdő ének)
a Heidelbergi Káté adott úrnapi tanítása	a Heidelbergi Káté adott úrnapi tanítása
nagyének	---
lekció (igeolvasás)	lekció
prófétai ima	prófétai ima
igehirdetés előtti ének	---
textus	textus
prédikáció	prédikáció
igehirdetés utáni ének	---
papi ima	papi ima
Úri imádság	Úri imádság
hirdetések	hirdetések
záróének	--- (később: záró ének)
áldás	áldás

Ez a sajátos istentiszteleti rend, teljesen „lelkészi cselekménnyé” alakította az online istentiszteletet. A „néző”, passzív befogadója (tényleg nézője) volt mindannak, ami elhangzott egy-egy közvetített alkalom során. Ezt – meglátásom szerint – részben a gyülekezeti énekek elhagyása okozta, részben pedig maga a rendszer. Ugyanis nagyon nem életszerű az, hogy a képernyőn keresztül látható, vagy hallható dolgokba bekapcsolódjon a „néző”. Nem készítettem külön felmérést, de a magam tapasztalatából kiindulva, egyedül az Úri imádság volt az, amit a képernyő előtt ülve, vagy a telefon kijelzőjét nézve, magában, vagy félhangosan elmondott az ember, együtt a lelkipásztorral.

Később változott a gyülekezetben ez a gyakorlat és az online istentiszteletekre már eljött a kántor is. Ekkor egy kezdő ének és egy záró ének került bele az online alkalmak liturgiájába.

II.4.4. Online úrvacsora

Külön kell szólnom az online úrvacsorákról. A tiltások időszakában négyszer volt úrvacsorás istentisztelet:

2020. március 12-én, húsvét vasárnapján,

2020. november 1-én, új bor ünnepében,

2021. február 21-én, böjtfő vasárnapján,

2021. április 4-én, húsvét vasárnapján.

Mindegyik alkalom előtt, a lelkipásztor már hirdette az online alkalmak hirdetéseiben, hogy a gyülekezeti tagok otthon készítsék elő a kenyeret és a bort. Az úrvacsora liturgiájában is volt egy kis változás. A fohász és a szereztetési ige után, megvolt a bűnvalló imádság és az Apostoli Hitvallás, elhangzottak a kérdések és a lelkész egy kis időt adott arra, hogy a gyülekezet tagjai, az otthonaikban válaszolhassanak. Majd a bűnbocsánat hirdetése után, minden alkalommal elhangzott, hogy „rendhagyó módon élünk a szent jegyekkel”. „Most vegyük a kenyeret” – mondta a lelkész és utána elmondta a kenyérvételkor szokásos imádságot, ami a templomi úrvacsorák alkalmával nem szokott elhangozni Apácaszakállason. Ugyanez történt a bor vételekor is. Majd a kérés és intés után elhangzott a hálaadó imádság és az Úri ima és áldással ért véget az úrvacsorai alkalom, a virtuális világban is.

II.4.5. Jelenléti és online istentisztelet

A tiltások enyhülésének időszakában, volt néhány olyan vasárnapi istentisztelet is, amikor már jelen lehetett a gyülekezet is a templomban, igaz korlátozott létszámban. Néhány istentisztelet így is közvetítettek a Facebookon keresztül. Ekkor már visszaállt a rend a megszokott liturgiára és a teljes istentiszteletet figyelemmel lehetett kísérni az egyházközség Facebook oldalán. Volt egy rendhagyó alkalom is, 2021. május 30-án. Az akkor érvényes járványügyi rendelkezések a szabadtéri alkalmak esetében annyi résztvevőt határoztak meg, hogy együtt lehetett az egész gyülekezet. Így a vasárnapi istentiszteletet a templom előtti területen tartották meg és ezt is közvetítették a Facebook oldalon keresztül.

II.4.6. Statisztika

A tiltások időszakában, 2020-ban, összesen 25 istentisztelet és 146 igemagyarázat került fel az Apácaszakállasi Református Egyházközség Facebook oldalára.¹⁹ Ez az internetes felület regisztrálja azt is, hogy hányan tekintették meg a videót. Ez nem azt jelenti, hogy mindenki végignézte, de belenézett egy-egy igemagyarázatba, istentiszteletbe. A templomi istentiszteleteknek átlagosan 1.014 megtekintése volt. De volt olyan istentisztelet is, amit több mint 3.500-an néztek meg, illetve néztek bele.

A napi igemagyarázatokat alkalmanként átlagosan 468-an néztek meg.

Ha a templomlátogatási átlagszámot rávetítjük ezekre a megtekintésekre, akkor is elgondolkodtató adatokat kapunk. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban úgy tartják, hogy a reformátusok 10%-a rendszeres templomba járó személy. Ha ennek az aránynak az alapján feltételezzük, hogy az istentiszteleteket 100 ember, az igemagyarázatokat 46-47 ember nézte végig rendszeresen, akkor ezek a számok jóval magasabbak, mint a rendes templomi istentiszteletek és bibliaórák látogatottsága az apácaszakállasi gyülekezetben. A Covid-19 előtti évben az átlagos templomlátogatás, vasárnaponként 63 fő volt.

Az első Covid-16-es évben, 2020-ban ez az a szám: 58 fő. Ebben az évben volt „tiltott időszak” és „szabad időszak”, így a „szabad időszakok” istentiszteleti látogatottságát pontosabban is ki tudjuk fejezni. Ezt tartalmazza az alábbi táblázat:

Vasárnapi	2020.			
	összesen	férfi	nő	gyermek
2020. január 1. és 2020. március 15.	69	17	48	4
2020. május 10. és 2020. október 11.	61	16	41	4
2020. november 22. és 2020. december 27.	40	11	28	1

Szemmel látható a „fogyatkozás”.

¹⁹ Somogyi A. Évi Jelentés. Az Apácaszakállasi Református Egyházközség életéről az Úr 2020. esztendejében

A 2021. évben a vasárnapi istentiszteletek átlagos látogatottsága 47 fő volt az apácaszakállasi gyülekezetben.

Összehasonlítva a Covid-19 előtti évet és a két Covid-19-es évet, az alábbi képet kapjuk²⁰:

	2019.				2020.				2021.			
	össze- sen	férfi	nő	gyer- mek	össze- sen	férfi	nő	gyer- mek	össze- sen	férfi	nő	gyer- mek
Vasár- napi és ünnepi	63	16	42	5	58	15	40	3	47	11	35	1
Hétközi és bűn- bánati	17	7	10	0	15	4	11	0	13	3	10	0

III. Aggályaim

Ezek nagyon elgondolkodtató számok. Nem szeretnék messzemenő következtetéseket levonni, de a templomlátogatásunk radikális csökkenése és a Facebookos istentiszteletek 1.014 megtekintés valami nagyon beteg világ képét tárja fel előtttem. Ez az Facebook felület, vagy bármely internetes felület, véleményem szerint nem lehet a jövőnk és – hitem szerint – nem ez a fejlődés, vagy az egyház megújulásának az útja. Kiegészítés lehet, de a templomi gyülekezeti közösséget semmiképpen nem válthatja fel!

Az Apácaszakállasi Református Egyházközség 2020-as éves jelentéséből kiderül, hogy vélhetőleg sokkal többen vettek részt online az istentiszteleten, mint a személyes részvétellel gyakorolt alkalmakon. Bizonyítani nem tudom a fenti állításomat, de a korábban leírt részvételi arányok erősen erre engednek következtetni.

És van egy szubjektív számításom is. Magamból kiindulva, azok a videók, amelyek érdekelnek, azoknak cca. a 40%-át végignézem. Ha ez másra is igaz lehet, akkor az 1.014 néző 40% az 405 megtekintést jelent. Még ez is jóval magasabb szám a tényleges templomlátogatási aránynál. Mindezt értelmezhetnék akár úgy is, hogy – nagyon durván számolva – 40-50%-kal megnőtt

²⁰ A templomlátogatási adatok az Apácaszakállasi Református Egyházközség évi lelkeszi jelentéseiből származnak.

az igehallgatók közössége, akiket a misszió erejével meg is lehetett fogni. De ebben azért nem vagyok biztos, mert más dolog otthon megnézni egy istentiszteletet, vagy belehallgatni egy igei alkalomba és más az, amikor fel kell öltözni és elmenni a templomba.

Becslésem szerint ezeknek a – templomlátogatáshoz képest – hatalmas számoknak csak töredékét alkotják azok, akik végig is nézték ezeket az istentiszteleteket. Ugyanakkor az élő közvetítés alatt lehetett azt látni, hogy az érkező megjegyzések, kommentek alapján hányan vettek részt. Nagy valószínűség szerint ezek azok a testvérek, gyülekezeti tagok, akik szinte biztos, hogy végig is nézték az online istentiszteletet vagy az igemagyarázatot. Az apácaszakállasi lelkész elmondása szerint az igemagyarázatok esetében ezeknek az „élőben nézőknek” a száma 20-30 közé volt tehető alkalmanként, az istentiszteleteket pedig 50-60 fő kísérte figyelemmel az élő közvetítés alkalmával. A 2021-es évben, az őszi tiltások idején még a községi hangosbemondót is használta a gyülekezet arra, hogy Isten igéje eljusson az emberekhez. Ezeket az istentiszteleteket – illetve azok hangfelvételét a kábel TV 3-as csatornáját is figyelemmel lehetett kísélni. Arról, hogy ezt hányan hallgatták meg a közvetítés alkalmával, nincs adatunk. Ebben az időszakban – 2020 végén – az istentiszteletek igehirdetéseinek leírt változatát, 350 példányban eljuttatták minden apácaszakállasi postáladába is. Azért választotta ezt a megoldást az egyházközség elnöksége, mert a 2020 év első felének tapasztalatából kiderült, hogy a Facebookon közvetített istentiszteletek és igemagyarázatok bár sokakhoz eljutottak, de közöttük nagyon kevesen voltak azok, akik az apácaszakállasi gyülekezet tagjai voltak. Főleg idősebb emberekről van szó, akik hamarabb kapcsolták be a kábel TV-t, mint hogy a Facebookon rákerestek volna ezekre az igei alkalmakra.

Ahogy ez az egész online időszak elindult, én valahogy azt éreztem, hogy itt valami nem jó ezzel az egészszel. Akkor sem tudtam megfogalmazni, és még jelenleg sem tudom pontosan megmondani, hogy mi is problémám ezzel az egészszel.

A lelkész nem változott, a háttér (a környezet, vagyis maga a templom) sem változott, viszont a gyülekezet tartózkodási helye és a közössége nagyon is más volt ebben az időszakban. Az online istentiszteletet otthon, a karosszékből nézhette végig a gyülekezeti tag: de szerintem nem tudott vele teljes mértékben azonosulni. Nem volt jelen.

Aztán az is aggályos számomra, hogy ugyanazon az internetes felületen, ahol erőszakot, gyilkosságot, vicces videókat, kiscicákat és még sorolhatnám, lehet találni, egyszer csak megjelenik egy teljesen más műfaj: az ige. Ez nem baj, sőt ezt jónak tartom. De akkor is nagyon nagy a kontraszt. Persze az mindig a felhasználótól függ, hogy mit fog megnézni és mire kattint rá. Egyes kutatások szerint, az érettségi előtt álló fiatalok javarészt az internetet használják minden jellegű információ beszerzésére. Az érettségizők és a 40. életévüket betöltött emberek csoportja között, a televízió és az internet, körülbelül azonos óraszámot tesz ki. A 40 év felettiek körében

pedig inkább csak a televízió az információ forrása.²¹ A gyülekezetet látogatók átlag életkora 50 év fölött van. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy az online világba való átlépéssel nem érte el a lelkes a gyülekezet tagjainak nagy részét. Persze volt olyan is a gyülekezetben, hogy az unoka „bekapcsolta” a nagymamának az interneten, a facebookon a vasárnapi istentiszteletet.²² A személyesség viszont nagyon hiányzott ennek az időszaknak a gyülekezeti életéből. Teljesen más hatása van az emberre az, ha a megszentelt helyen tud közösséget alkotni a többiekkel. A templomban, az istentiszteleten, ha személyes vesznek rajta részt a hívek és valaki igehirdetés közben elkezd beszélni, azt hangosan csitítják a hozzá közel ülők. Az istentisztelet még az Isten tiszteletéről szólt. Mindez nincs meg otthon, a „szobai környezetben”. Megemlítem azt is, hogy 1 órán keresztül nagyon nehéz összpontosítani és figyelni valamire. Főleg, ha azt a valamit egy telefon kis kijelzőjén nézi az ember. Az igaz, hogy a fiatalok rengeteg időt töltenek el a Facebookon, vagy más közösségi oldalakon lógva, de ott nem egy dolgra figyelnek, hanem görgetik a hírfolyamot. Ezért szerintem az istentiszteletek internetes közvetítése nem lehet alkalmas eszköz a fiatalság megszólítására.

III.1. A „szent”-ség hiánya

A virtuális világban nincs meg a szent hely és szerintem nem is teremthető meg. Otthon, a szobában ülve, minden figyelmünkkel a közvetítésre összpontosítva sem fogjuk úgy érezni magunkat, mintha a templomban ülnénk. Az otthoni környezet sokkal zavaróbb. Ha megszólít valaki, akkor válaszolunk. Ha csönget valaki, ajtót nyitunk. Vagy ha éppen valami otthoni teendő mellett, például főzés közben „hallgatjuk” az istentiszteletet, máris megoszlik a figyelem. A virtuális világban nincs meg a szent idő. A fenti érvek ebben a vonatkozásban is helytállóak. A virtuális világban nincs meg a szent cselekmény. Egészen biztos vagyok abban, hogy a Facebookon közvetített istentiszteletek apácaszakállasi „néző”, nem álltak fel az imádság alatt, és nem állva fogadták az istentisztelet végén elhangzó áldást.

²¹ Forsense. Az internethasználók szocio-demográfiai háttere. 2022.március 14. internet: <https://www.forsense.hu/az-internethasznalok-szocio-demografiai-hattere/>

²² Győri Á. 12 éves: „bekapcsoltam a Mamának az istentiszteletet”

IV. Pozitívumok

S ha már ennyit írtam a negatív dolgokról, hadd tegyem ide a pozitívumokat is, amelyek megfogalmazhatók az online igehirdetésekkkel és istentiszteletekkel kapcsolatban. Az elején utaltam arra, hogy régen, amikor a templomaink épültek, akkor a legkorszerűbb technikát alkalmazták az emberek a templom építésénél. Ugyanezzel a hozzáállással az egyház is használhatja az internetet, a Facebookot, a virtuális világot, mint korunk modern kommunikációs eszközét. Az egyház keresi annak a lehetőségét, hogy a fiatalokat, hogyan tudja megszólítani. Erre alkalmas eszköznek gondolom a közösségi oldalakat. Főleg, ha az egyház meg tud szólalni a fiatalok nyelvén. Egy nagyon jó kezdet lehet arra, hogy az Isten ígéje elérje a fiatalokat. De ez nem az istentisztelet közvetítése lesz. Rövid, „ütős” információkra, a régi, falra akasztható aranymondások internetes változatára gondolok. Vagy arra, hogy a személyes beszélgetéseket, a lelki-gondozás bizonyos részét meg lehet oldani ezeken a közösségi felületeken is.

Pozitívumként értékelem, hogy a Facebookon megtalálható igei tartalmak bármikor megnézhetők, vagy visszanézhetők. Az egyik tanárom mondta ennek kapcsán, hogy „jó volt, mert svájci igehirdetéseket is tudtam hallgatni”.

Ebben az időszakban bizonyosan több lelkészt és több prédikációt lehetett meghallgatni, mint ha személyes, jelenléti formában zajlottak volna az igehirdetések. Több ezer kilométert lehetett áthidalni a világháló segítségével. Virtuálisan be lehetett kapcsolódni egy távoli istentiszteletbe is, mindazoknak a hiányosságoknak a tudatában, amelyekről fentebb már szóltam.

V. Összegzés, konklúzió

Létezhet-e virtuális gyülekezet? A szó klasszikus értelmében, szerintem nem. Hiszen a virtuális világban létrejövő „közösség” tagjai nem ismerik egymást. És nem is lehet megállapítani, hogy ki az aki igazából a „virtuális gyülekezethez” tartozik. Látszatra létezhet, de éppen a gyülekezet lényege nincs meg benne. Az apácaszakállasi tapasztalatokból kiindulva, a facebookos, youtube-os istentiszteletek elérnek egy bizonyos kört és kialakulhat egy közösség, amelyik megszokja, várja és figyeli az online istentiszteleteket, igei tartalmakat, de ezt a közösséget, többségében, nem az adott gyülekezet tagjai alkotják. Bár lehet „lájkolni” és kommentelni, de akkor is jellemzője marad a virtuális világban elérhető igei alkalmaknak a „nézők” részéről a személytelenség. Igazából nem lehet tudni, hogy kikből is áll a kialakult „virtuális gyülekezet”.

És nem beszéltem arról, amit több lelkipásztor is elmondott, hogy az üres templomokból közvetített istentiszteletek során, volt egy érzés bennük, amit csak így tudtak megfogalmazni: szereplés. Nehéz úgy ígét hirdetni, ha nem látjuk a padokban ülő testvérek szemét, ha nincs közvetlen visszajelzés, nem látjuk azt sem, hogy figyelnek, vagy unatkoznak az emberek. Nincs visszajelzés arról, hogy mennyire találtuk meg a közös hangot a gyülekezettel.

A lelkésznek arra is kell figyelnie az igehirdetésében, hogy támaszt, vagy vigasztalást nyújtson, bátorítást közvetítsen az ige által. De ha nem ismerjük a gyülekezetet, az embereket és a sorsokat, akkor ez nem tud megvalósulni. Az online térben, az általam vizsgált időszakban, egyetlen közös probléma volt: a vírus.

A vizsgált időszak tiltásai miatt, érezhetően visszaesett a templomlátogatási arány. Ezt nem lehet teljes mértékben a virtuális világba való „átköltözés” számlájára írni, de találkozat már olyan véleménnyel is, hogy „meg lehet nézni az istentiszteletet a TV-ben is, vagy keresünk valamit az interneten”.

Megérné sok mindent végiggondolni az tiltások idején nyert tapasztalatokból. Például azt, hogy értelmezhető-e teológiailag a virtuális világ? Ekkleziológiai ismérvek szerint létezik-e olyan, hogy virtuális gyülekezet?

Mindenesetre hálával tartozunk az Úrnak, hogy egy rendkívüli helyzetben, amire senki nem volt felkészülve, így az egyházak sem, rendkívüli megoldásként a világhálót használhatta az egyház eszközként arra, hogy az ige szóljon.

Felhasznált irodalom és források

Az internethasználók szocio-demográfiai háttere. In: www.forsense.hu (Internetes megtekintés: 2022. március 25.) <https://www.forsense.hu/az-internethasznalok-szocio-demografiai-hattere/>

Heidelbergi káté. Budapest : A Generális Konvent által megbízott bizottság, elfogadta egyházunk Zsinata 2012. november 16-án.

Horváth Szomolai Andrea. Megdőbbenve fogadták a szlovákiai egyházak a válságstáb bejelentését. In: ma7.sk (Internetes megtekintés: 2022. március 24.) <https://ma7.sk/hitelet/megdobbenve-fogadtak-a-szlovakiai-egyhazak-a-valsagstab-bejelenteset>

Komjáthy L. Térképre és grafikonra tették a koronavírus terjedését Szlovákiában. (Internetes megtekintés 2022. március 24) <https://korkep.sk/cikkek/belfold/2020/03/21/terkepre-es-grafikonra-tettek-a-koronavirus-terjedeset-szlovakiaiban/>

Nt. Görözdi Miklós esperes esperesi jelentése a Pozsonyi református egyházmegye 2021. évi életéről. Elhangzott a Pozsonyi Református Egyházmegye Közgyűlésén, Böggellőn, 2021. október 23-án.

plk. Ing. Marián Dritomský. Žiadosť o uplatňovanie preventívnych opatrení na zamedzenie šírenia nového koronavírusu v Slovenskej republike. (Internetes megtekintés: 2022. március 25.)

https://www.dolnykalnik.sk/sites/default/files/subory-k-obsahu/informacna-tabula/1583908777/usmernenie_mv_sr_pre_obce_-_koronavirus.pdf

Popély Á. A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944-1992. Somorja : Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. ISBN 80-89249-03-5

Somogyi A. Évi Jelentés az Apácaszakállasi Református Egyházközség életéről az Úr 2020. esztendejében. Levéltári anyag az Apácaszakállasi Református Egyházközség Levéltárából. Ügyiratok 2020.

Somogyi A. Évi Jelentés az Apácaszakállasi Református Egyházközség életéről az Úr 2021. esztendejében. Levéltári anyag az Apácaszakállasi Református Egyházközség Levéltárából. Ügyiratok 2021.

Szent Biblia (Református Újfordítás) Budapest : Magyar Bibliatársulat. 2014.

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports>

http://komarno.sk/content/file/koronavirus/06_%2003_%202020%20Usmerenie%20pre%20obce%20-%20koronav%C3%ADrus.pdf

<https://korkep.sk/cikkek/belfold/2020/03/21/terkepre-es-grafikonra-tettek-a-koronavirus-terjedeset-szlovakiaban/>

<https://felvidek.ma/2020/12/a-rimaszombati-es-nagyrocei-jarasban-betiltottak-az-istentiszteleteket/>

<https://korona.gov.sk/hu/elfogadott-intezkedesek/>

<https://ma7.sk/hitelet/megdobbenve-fogadtak-a-szlovakiai-egyhazak-a-valsagstab-bejelenteset>

https://www.ujno.sk/asszonytemplom-0?fbclid=IwAR0t3efImFD7yH085HaCW0FkRm-VwG_tZ1IiKYCjbFqTUGkcbKK12tCbqaUs

<https://ma7.sk/cimke/koronavirus?page=383>